

УДК 81 373:811.512.154(575.2) (045)
DOI 10.53473/16946324_2023_3

Кыргыз Республикасынын
Эл аралык университети,
Батыш кампусу,
азыркы тилдер кафедрасынын
доцентинин м.а. **М.Э.Зарипова**,
ага окутуучусу **Т.Д.Конурбаева**

Зарипова М.Э. и.о. доцента,
Т.Д. Конурбаева старший преподаватель
кафедры современных языков
Западного кампуса
Международный университет
Кыргызской Республики

International University of Kyrgyz Republic,
Western Campus, Modern Languages
Department Acting Associate Professor
Munara Zaripova,
senior lector **Tinatın Konurbaeva**

**ТИЛДИН ЛЕКСИКАЛЫК КУРАМЫНА ЭКОНОМИКАЛЫК, САЯСИЙ
ЖАРАЯНДАРДЫН, ТАРЫХЫЙ ОКУЯЛАРДЫН ТААСИРИ
(КЫРГЫЗ ТИЛИНИН МИСАЛЫНДА)**

**ВЛИЯНИЕ НА ЛЕКСИЧЕСКИЙ СОСТАВ ЯЗЫКА ЭКОНОМИЧЕСКИХ,
ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ, ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ
(НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА)**

**INFLUENS ON THE LEXICAL COMPOSITION OF THE LANGUAGE OF
ECONOMIC, POLITICAL PROCESSES, HISTORICAL EVENTS
(ON THE EXAMPLE OF KYRGYZ LANGUAGE)**

***Аннотациясы:** Макалада дүйнө жүзүндө болуп жаткан ааламдашуу жараяны (экономикалык, саясий, маданий, диний ж.б. тарыхый окуялардын) дүйнө элдеринин тилдеринин лексикалык курамына тийгизген таасири жөнүндө сөз козголгон. Тилдин башка катмарларына караганда анын лексикасы эң бат өзгөрмөлүү болуп эсептелет. Мунун себеби тилдин лексикасы коомдогу өзгөрүүлөрдү ыкчам, ийкемдүү чагылдырып туруу жөндөмдүүлүгүнө ээ. Албетте, лексиканын мындай жөндөмдүүлүгү тилдин байып, кеңейип турушуна өбөлгө түзөт.*

XXI кылымда дүйнөдө өтө аз убакыттын ичинде көптөгөн илимий ачылыштар, саясий окуялар болуп өттү. Мунун баары ар бир тилдин лексикалык курамына, алардын ичинде кыргыз тилинин лексикасына да өз таасирин тийгизүүдө. Тарыхый окуялардан кийин турмушубузда айрым жаңы түшүнүктөр менен кошо жаңы сөздөр пайда болсо же тилдин курамына кирсе, тескерисинче, айрым сөздөр колдонулбай калган да учурлар кездешет. Мына ушул көрүнүштөр жөнүндө кыргыз тилинин мисалында кыскача маалымат берилет.

***Негизги сөздөр:** ааламдашуу, архаизмдер, жаңы сөздөр, экономикалык, саясий, маданий, диний жараяндар, тарыхый окуялар.*

Аннотация: В статье затронута тема влияния процессов глобализации в мире (экономических, политических, культурных, религиозных процессов, исторических событий) на лексический состав языка. По сравнению с другими пластами языка, лексика имеет способность оперативно реагировать и гибко отражать все изменения, происходящие в общественной жизни. И как результат этого, именно лексика, является наиболее часто меняющейся частью языка. Конечно, такая способность лексики способствует обогащению языка, увеличению его лексического состава.

В XXI веке в мире за короткий период времени произошло огромное количество научных открытий и политических событий. Все это оказывает влияние на лексический состав каждого языка, в том числе и кыргызского языка. Исторические события вносят в нашу жизнь вместе с новыми понятиями новые слова. Однако при этом, наблюдается и обратный процесс, это когда после определенных исторических событий слова выходят из повседневного употребления. В данной статье автор дает краткую информацию о данных явлениях на примере кыргызского языка.

Ключевые слова: глобализация, архаизмы, неологизмы, экономические, политические, культурные, религиозные процессы, исторические события.

Abstract: The article deals with the topic of the influence of globalization processes in the world (economic, political, cultural, religious processes, historical events) on the lexical composition of the language. Compared to other strata of language, vocabulary has the ability to react quickly and flexibly reflect all the changes taking place in social life. And as a result of this, it is the lexicon that is the most frequently changing part of the language. Of course, this ability of the lexicon contributes to the enrichment of the language, to the increase of its lexical composition.

In the 21st century, a great number of scientific discoveries and political events took place in a short period of time in the world. All this has an impact on the lexical composition of every language, including the Kyrgyz language. Historical events bring new words with new meanings into our lives. However, the opposite process can also be observed, which is when words leave everyday usage after certain historical events. In this article, the author gives brief information about these phenomena by the example of the Kyrgyz language.

Keywords: globalization, archaisms, neologisms, economic, political, cultural, religious processes, historical events.

Тил жандуу жана өтө сезимтал кубулуш болгондуктан, анын өзгөрүп туруусу адамзаттын тарыхына тыгыз байланыштуу. Бул тууралуу «Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы» (авторлору Ш.Жапаров, Т.Сыдыкова) окуу китебинде мындайча айтылган: «Бир элдин тарыхындагы тилдин башка катмарларына караганда «эң бат өзгөрүлмөлүү болуп» анын лексикасы эсептелинет. Себеби, лексика турмушта болуп жаткан бардык жаңылыктарды оперативдүү, тез жана ийкемдүү түрдө чагылдырып туруу жөндөмдүүлүгүнө ээ. Кыргыз элинин сөздүк составы көп кылымдар бою өзгөрүп, толукталып – байып келет. Кыргыз лексикасынын негизи, башаты, бир жагынан, түрк элдеринин тилдеринин сөздүк байлыгы менен өзөктөш, экинчи жагынан, аздыр-көптүр өзүнө эле таандык болгон айрым бир бөтөнчөлүктөрү да бар. Кыргыз тилиндеги сөз жасоо ырааттуулуктары (системалары) жана анын мурдагы, азыркы кездеги түрлөрү дээрлик жакын жана алыскы тектеш түрк тилдеринде бирдей. Муну биз сөздөрдүн маанилеринин туруктуулугунан, www.bizdin.kg 73 сөздүн түз жана өтмө маанилеринин пайда болушунан, семантикалык, ошондой эле тыбыштык структурасынын окшоштугунан, сөз жасоонун жана сөз айкашынын парадигматикалык, синтагматикалык дагы башка жолдорунан байкайбыз» [2, с.15].

Дүйнө жүзүндө ар убак экономикалык, саясий, диний, маданий жараяндар жана илимий ачылыштар болуп турат, өзгөчө 21-кылымда, ааламдашуу учурунда, аз эле убакыттын ичинде көптөгөн илимдердин, өзгөчө так илимдердин, өөрчүшү менен дүйнөлүк коомчулуктун аң-сезим деңгээли кескин түрдө жогорулагандыгы байкалууда.

Ааламдашуу деген түшүнүккө аныктама берип кетсек, ааламдашуу – бүткүл дүйнөлүк экономикалык, саясий, маданий, диний жактан биригүү жана бирделейшүү дегенди түшүндүрөт. Ааламдашууга мүнөздүү көрүнүштөргө дүйнөлүк чарбанын турмушунун өзгөрүү жараяндары кирет. Мындай өзгөрүүлөр эл аралык мамилелердин ар тараптуу тыгыз жүрө баштагандыгы менен мүнөздөлөт. Натыйжада, капитал, жумушчу күч, өндүрүш ресурстары жер жүзүнүн масштабында бирдей эрежелерге баш ийип, өз ара көз карандуу тутумдардын пайда болушу айкын көрүнүш.

Жогоруда айтылгандай, тил коомдогу өзгөрүүлөрдү чагылдырып туруучу кубулуш болгондуктан, дүйнөдө болуп жаткан ар тараптуу жараяндардан улам, тилдин лексикалык курамы да кээде кеңейип, кээде тескерисинче, тарып кетиши мыйзам-ченемдүү көрүнүш. Тилдин лексикалык курамынын өзгөрүү динамикасын ошол тилде чыккан сөздүктөрдөгү сөздөрдүн санын салыштыруу менен байкаса болот. Мисалы, жогоруда айтылган авторлору Ш.Жапаров, Т.Сыдыкова «Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы» окуу китебинде төмөндөгүдөй маалымат берилген: «кыргыз лексикасынын тарыхындагы урунттуу окуялардын бири 1940-жылы жарык көргөн К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү». Бул эмгекте 25 000 сөз камтылган. Ал эми 1965-жылы жарык көргөн «Кыргызча-орусча сөздүк» азыркы кыргыз тилинин 40 000 (кырк миңге) жакын сөзүн өз ичине камтыган. 1938-жылы Казан шаарынан 7 басма табак көлөмүндө К. Карасаев, И.А. Батмановдор түзүшкөн «Орусча-кыргызча сөздүктүн» эң алгачкы варианты жарык көрөт. 1944-жылы «Орусча–кыргызча сөздүктүн» толукталган варианты жарыяланат. 1957-жылы «Орусча–кыргызча сөздүк» экинчи жолу толукталып басылып чыгат. Мына ошондон бери тынымсыз элге кызмат кылып келе жатат. Бул «Сөздүктүн» редактору таанымал кыргыз лексикографы К.К.Юдахин болуп саналат. «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» алгач 1938-жылы, андан соң 1942, 1947, 1966, 1983-2009-жылдары басылып чыгат. Акыркысында 80 миң сөз камтыган. Бул кыргыз лексикографиясындагы зор жыйнак болуп саналат»[2,с.13]. Жогорудагы маалыматтын негизинде, 1940-жылдан 1965-жылдар аралыгында сөздүктөрдө камтылган сөздөрдүн саны 15 000 сөзгө көбөйгөнүн байкаса болот. Ал эми 2015-жылы кайрадан басылып чыккан ушул эле сөздүк 51 000 сөздү камтыйт.

Тилдин лексикалык курамынын өзгөрүп турушун басылып чыккан сөздүктөрдөгү камтылган сөздөрдүн санына кайрылбай эле байкаса болот. Мисалга алсак, акыркы жылдарда интернет булактарында, гаджеттерди колдонууда – силикон өрөөнү (силиконовая долина), скриншот, девальвация, скин, гаджет, он-лайн, оф-лайн, криптовалюта, харасмент, фейк, буллинг ж.б.у.с. көптөгөн жаңы сөздөр жашообузга ишенимдүү кирип келип, аз убакыттын ичинде тилдин лексикалык курамында өз ордун таап алды. Тескерисинче, айрым кабыл алынып, колдонулуп жүргөн сөздөрдүн ордуна сөздөрдүн которулушу негедир пайдаланылбай калган учурлар кездешет, мисалы, сыналгы, үналгы, чөнтөк телефон, кол чатыр, аялдама ж.б.у.с. Ошол эле учурда, кандайдыр бир тарыхый окуялардан кийин өтө көп колдонулуп жүргөн сөздөр, экономикалык, саясий ж.б. шарттарга байланыштуу таптакыр колдонулбай калгандыгына да күбө болуп жүрөбүз, мисалы, октябрь революциясынан кийин дээрлик 70 жылга чейин колдонулуп келген – колхоз, совхоз, коллективдештирүү, съезд, компартия, ударник, беш жылдык, коммунист, пионер, октябренок, пионер лагерь ж.б.у.с.

Макаланын башында айтылгандай, ар бир тарыхый доордо жаңы сөздөр келип, же кайсы бир учурларда унутта калган сөздөр кайрадан жанданып, тилдин лексикалык курамын толуктап турат, мисалы, 1990-жылдары мурунку советтер союзу чөлкөмүндөгү өлкөлөрдө – митинг, терроризм, забастовка (көтөрүлүш), рейдердик басып алуу, рэкет, диний экстремизм, менчиктештирүү(приватизация), жеке ишкердик(частное предпринимательство), бизнес ж.б.у.с. сөздөр кеңири тарап кеткени менен, учурда бул сөздөрдүн көпчүлүгү ошол кездегидей жыштыкта колдонулбай калгандыгы белгилүү. Же болбосо, «үркүн» деген сөз эгемендүүлүктү колго алган алгачкы жылдардан баштап, ушул күнгө чейин илимий чөйрөдө, тарыхый изилдөөргө байланыштуу байма-бай колдонулууда.

А. Анапияева өзүнүн неологизмдерге арналган кандидаттык диссертациясынын авторефератында: «Кыргыз тилинин лексикалык жагынан байышы башка тилдердин эсебинен канчалык даражада толукталып турса да, анын байышынын эң негизги жолу – ички мүмкүнчүлүктөр болорун Ж.Мукамбаев 1976-жылы жарык көргөн “Азыркы кыргыз тили” деген китебинде баса белгилеген: «Совет мезгилинин учурунда сөз айкаштары, татаал сөздөр менен жаңы түшүнүктөрдү берүү аябагандай кеңиди: жанаша жашоо, эмгек резерви, элдик демократиялык өлкө, социалисттик мелдеш ж.б.» деп белгилеп кеткен [1, с.7]. Кыргыз тилинде 1990-жылдардан, көз карандысыздыкка ээ болгон күндөн тартып, көптөгөн көмүскөдө калган сөздөрдүн жанданышы байкалып, айрым сөздөрдүн мурунку маанилери дагы бир нече мааниге ээ болгон учурлар кездешет. Мисалы, эгемен, күнкор, элчи, өкүл, айлардын аталыштары (үчтүн айы, бирдин айы, куран, жалган куран, бүгү, кулжа, теке, баш оона, аяк оона, жетинин айы, бештин айы), төңкөрүш ж.б.у.с. Кызыктуу мисал, советтер союзу учурунда колдонулган «ала качуу», «кыз уурдоо» деген түшүнүктөрдүн мааниси бүгүнкү күндөгү түшүнүгүнө карама-каршы келгендиги. Эгерде, советтер союзу учурунда «ала качуу», «кыз уурдоо» – эки жаш баш кошту дегенди түшүндүрсө, азыркы учурда мыйзамга каршы келген иш-аракет, адам укугун бузуу дегенди түшүндүрөт. «Дуа» деген сөз да 90-жылдарга чейин, диний сабаттуулук жалпы элдин катмарына жайыла элек учурда, терс мааниде пайдаланылчу. «Дуалап коюптур», «дуа окутуптур» – сыйкырлап, башын айлантып коюптур дегенди туюндуруп турчу. Ал эми азыркы учурда, «дуа» – «бата», «тилек» деген сөздөрдүн синоними, маанилеш сөздөрү катары кабыл алынып калды. Дегеле, көз карандысыздыкка ээ болуу менен ислам дининин өлкөдө кеңири жайылышы көптөгөн унутта калган, кабыл алынган сөздөрдүн кайрадан колдонулушуна түрткү болду, мисалы, рух, напси (нафс), парз, жамаат, шыпаа, садага, сооп, курмандык, даабат ж.б.у.с. 1917-жылдан кийин улам атеситтик заманда өтө сейрек жана тар чөйрөдө гана колдонулуп калган сөздөр учурда кыргыз тилинин лексикалык курамында өз ордун табууда.

Ааламдашуу жараяны дүйнө элдеринин бүтүндөй жашоосуна өз таасирин сездире тийгизип жатканы бүгүнкү күндө айкын байкалып турат. Мында илимдердин жетишкендиктеринин эң алдыңкы технологиялары заматта ар бир үйгө кирип келип, өзүн даана таанытып жатат, мисалы, нана технологиялар, лингвистикалык коддор, 3(4,5,7)д технологиялар, робототехника, санариптик технолгия ж.б.у.с. түшүнүктөрсүз жашообузду элестетүү кыйын. Ал эми дүйнөлүк интернет желесинин таасири канчалык деңгээлде күчтүү болуп жатканын айтуунун кажети жок, себеби ошол эле коронавирус учурунда интернет желеси аркылуу, тактап айтканда, блогерлер, социалдык тармактар аркылуу онлайн иш жүргүзүлдү. Блогер, социалдык тармактар, фейсбук, телеграмм, ватсап ж.б.у.с. сөздөр учурда эң жыш пайдалануучу сөздөрдүн катарында десек жаңылышпайбыз.

Ааламдашуу шартында элдер ортосундагы маданий байланыш күч алууда. Дүйнө жүзүндө туризм тармагы болуп көрбөгөндөй өнүгүп турган учуру. Кыргызстанда да туризм тармагынын өркүндөшү менен, ошондой эле жаш муундун башка мамлекеттерге көп чыгып, тажрыйба топтоп, аны өлкөбүздө пайдаланышынын натыйжасында көптөгөн кабыл алынган жаңы сөздөр учурай баштады, мисалы, тамак-аш индустриясында – фаст фуд, рамен, кебаб, бургерлердин түрлөрү – чизбургер, гамбургер, хот дог; кондитердик азыктар – тарталетка, макарун, тарты, чизкейк ж.б.у.с. тамак-аштардын аталыштары. Ошону менен бирге эле – лизинг, карт, экотуризм, этнотуризм ж.б.у.с. жаңы түшүнүктөр пайда болду.

Туризмдин өнүгүшү элдин өзгөчөлүүлүгүн айкын чагылдырып турган салт-санааларыбыздын жанданышына алып келди, аны менен кыз узатуу, сүннөт той, өргөө көтөрүү аземи, жар-жар айтуу ж.б.у.с. тойлорубуздун, каадаларыбыздын аталыштары да эл арасында кеңири тарады. Албетте, мунун баары кыргыздын салттуу кийим-кечелеринин колдонулушуна эң сонун шарт түздү, элде унутула баштаган кептакыя, кементай, чопкут, кемсел, чачбак, белдемчи, элечек, бөрк, чермий ж.б.у.с. сөздөр азыркы учурда кадыресе колдонулуп жатканы кубандырат.

2016-жылы дүйнөдө биринчи жолу көчмөндөр оюндарынын Кыргызстанда өтүшүндө нукура кыргыз элине тиешелүү унутулуп бара жаткан улуттук оюндарынын, мисалы, жамбы атмай, эр оодарыш, эр эңиш, жаа атмай, аламан жарыш, кыз куумай, ордо, улак тартмай, көк бөрү ж.б.у.с. кайрадан эл ичинде ойнолуп, дүйнөгө даңазаланышы кыргызга көптөгөн архаизмге айланып кеткен сөздөрдү кайрып берди.

Эгемендүүлүккө жеткенден берки жылдар ичинде элдин улуттук аң-сезими өсүп отуруп, күнүмдүк турмушта жогоруда айтылып кеткен каада-салттар өткөрүлүп, учурда

«кыз ала качуу» түшүнүгүнүн ордуна «кыз узатуу» болуп, кыргыздын ашкере меймандостугунун бир терс көрүнүшү «иттен ары аяк» салты жоюлуп баратса, экинчи

«түштөндүрүү» салты пайда болду жана «ачуу басары» жоюла баштаса, «себет бермей» деген дагы бир жаңы каадалар кошулду.

Үй тиричилигинде унутулган супаралар, ала кийиз, олпоктор, эт төшөк, жер төшөктөр, сандык, үкөктөр, куржундар, бешиктер, кызга сеп ж.б.у.с. пайдалана баштагандыктан, бул түшүнүктөрдү алып жүргөн сөздөр да жалпы элдин оозунда.

Кыргыз саясатчыларынын лексиконун – оппозиция, лидер, парламент, легитимдүү, үчүнчү күчтөр, чагымчыл, саясий эрк, кош жарандуулук, мунапыс ж.б.у.с. сөздөр жана сөз айкаштары байытты.

Тил саясаты колго алына баштаган учурдан тартып расмий иштиктүү стилде да көптөгөн өзгөрүүлөр болду. Ал өзгөрүүлөрдү күнүгө өз жон терибиз менен сезип келе жатабыз. Себеби иш кагаздарын кыргызчалатууга кыргыз тилчи адистердин салымы чоң десек жаңылыш болбос. Ар тармакка тиешелүү терминдерден баштап, эң жөнөкөй иш кагаздын жазылышына чейин кайрадан көңүл бурулуп, ушул учурга чейин иш токтобой келе жатат. Мисалга алсак, жүгүртмө, ырааттама, быйтыкча, маймылча, таңгак, мерчем, таңсык, өндүм, жаран, нускама, жолдомо, маалым кат, багыттооч, дарскана, усулдук, санарип, тутум, буйрутма, шарттама, тиркеме, жарнама, аралыктан окутуу, өргүү, сыйлоо баракчасы, тыныгуу жана танапис ж.б.у.с. көптөгөн жаңы сөздөр иш кагаздарда кадыресе пайдаланууда.

Жогоруда айтылгандарды корутундулап айтканда, дүйнө жүзүндө болуп жаткан ири саясий, экономикалык, диний, маданий жараяндар дүйнө элдеринин тилдеринин лексикалык курамынын өзгөрүп туруусуна түздөн-түз таасирин тийгизери анык экендиги мисалдардан улам байкалды. Жаңы түшүнүктөр менен бирге жаңы сөздөр пайда болуп, тарыхый шарттарга байланыштуу жыш колдонулуп, бирок ошол тарыхый кырдаалдан кийин архаизмге, тарыхый сөздөргө айланып турары мыйзам-ченемдүү көрүнүш. Арийне, заман өзгөргөн сайын, айрым архаизмге айланып кеткен түшүнүктөр актуалдуу болуп, кайрадан экинчи жашоосун баштагандыгы да байкалууда. Жогоруда айтылгандардын баары тилдин жандуу кубулуш экендигин тастыктап турат. Ал адамзаттын өнүгүүсү менен тыгыз байланышта болуп, анын маданий, илимий, социалдык-экономикалык деңгээлин чагылдырып туруучу каражат болуп саналат.

Колдонулган адабият

1. Анапияева А. Кол жазма укугунда УДК: 809.434.1 (575.2) (043.3) «Кыргыз тилиндеги 1980-жылдан кийинки неологизмдер (басма сөз материалдары боюнча)», 10.02.01 - кыргыз тили Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты, Б. – 2013.

1. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы. - Б.: «Текник» ББ. 2013. – 169 б.
- Юдахин К. Кыргызча-орусча сөздүк. -Б.:«Улуу тоолор», 2015. –1135 б.